

BİR KAMU POLİTİKASI UYGULAMA ARACI OLARAK TEREKE MUHASEBESİ VE OSMANLI UYGULAMASI

Doç.Dr. Cengiz TORAMAN
Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü Öğretim Üyesi

I- Osmanlı Muhasebe Sisteminin Arkaplanı

Osmanlı devletinin kurmuş olduğu teşkilât ve müesseseler, gerek dönemin şart ve imkânlarına göre, gerekse emsallerine nisbetle ileri bir düzeyde idi. Bu sistem içerisinde önemli bir yere sahip Osmanlı malî teşkilâtı, geniş imparatorluk coğrafyasının malî işlerini başarıyla yerine getirmiştir. Geliştirilen muhasebe sistemiyle, yüzyıllar boyunca Ortadoğu'dan Balkanlar'a, Kırım'dan Kuzey Afrika kıyılarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerinin en ayrıntılı dökümleri oluşturulmuştur. 1572 yılında İstanbul'da Venedik balyozu olan Garzoni de, maliye dairesinin bu tarihlerde muntazam hesap tuttuğunu ve her malî yılın sonunda gelir ve giderleri gösteren bir bilânçonun düzenlendiğini belirtmektedir. Yine Garzoni'nin çağdaşı olan Vigenere adlı bir başka gözlemci de aynı bilgileri doğrulamıştır ¹. Söz konusu Osmanlı muhasebe sistemi, daha önce hüküm sürmüş Türk ve İslam devletlerinden intikal etmiş ve geliştirilmiş bir sistemdir. Zira Osmanlı devlet yöneticileri, daha önce hüküm sürmüş Türk-İslâm devletlerinin tecrübe birikimlerini kabulde esnek davranmışlardır. Geçmiş Emevi, Abbasi, İlhanlı, Selçuklulara kadar dayanan muhasebecilik mesleği, Osmanlı Devleti'nde mükemmel denebilecek bir düzeye gelmiştir.

Osmanlıların, teşkilât ve müesseseleri açısından birçok hususlarda, özellikle malî konularda, gelişme kaydeden İlhanlıların tesirinde kaldığı bilinmektedir. Buldukları dönem içerisinde emsallerine nisbetle gelişmiş bir malî sisteme sahip bulunan İlhanlılar, malî sistemlerinin esasını kendilerinden önceki devletlerden iktibas etmiş olmakla beraber daha düzenli bir şekilde getirmişlerdir²

¹ Belen, age, s. 49-50

² Barthold "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c.1 İstanbul 1931 s. 142, 143

Devletin gelir ve giderlerinin ve malî işlerin hesap ve kitaba uygun olarak tesbiti amacıyla ilk defa bir daire teşki lini düşünen Sahib-i Azam Şemsüddin Mehmed Cüveynî', gelirlerin giderlere denk gelmemesi üzerine matematik bilgisi ve siyâkat yazısıyla dîvân kayıtlarını tutmaktaki yeteneği bilinen Hoca Cemâlüddin Münşî'ye malî işlerin tanzimi görevini vermiş ve siyâkat yazısı ve siyâkat rakamı ile gelir ve gider defterleri de siyâkat yazısı ve siyâkat rakamı ile tutulmuştur³.

Osmanlı öncesinde muhasebe mesleğini ifade etmek için yukarıda sözü edilen "siyakat" terimi kullanılmıştır. Bu terim özellikle Osmanlılara gelinceye kadar birçok Türk devletinde uzun seneler muhasebe kayıtları için kullanıldığından, bir bilim dalı olarak düşünülmüş ve muhasebe bilimine "İlm-i siyâkat"denmeye başlanmıştır. Muhasebeye ait yazılmış kitaplarda da siyakat kelimesi muhasebe anlamında kullanılmıştır. Bahru's-siyâk (Muhasebe Denizi), Şemsu's-siyâk (Muhasebe Güneşi) gibi⁴. Bunun yanı sıra maliye idaresinin hesap işleri, Devlet muhasebesi anlamına da kullanılmıştır.

"Sanat-ı siyakat" veya "Fenn-i siyakat" olarak bilinen muhasebe mesleği, Selçuklu ve İlhanlı devletlerinde

gelişme kaydetmiş, muhasebe öğretimi için İlhanlılar devrinde birçok eser kaleme alınmıştır. Risâle-i Felekiyye, Câmîü'l-Hisâb, Şemsü's-Siyâk, Bahru's-Siyâk, Sa'âdetnâme, Kânûn-ı Sa'adet isimli eserler bu dönemde yazılan ve muhasebe öğretimi amacıyla kaleme alınan çalışmalardır. Söz konusu muhasebe öğretimi için kaleme alınan eserler, malî işlerin yerine getirilmesinde duyulan hassasiyeti ve özellikle muhasebenin Yakın ve Ortadoğu'da çok ehemmiyet verilen bir bilim kolu olduğunu göstermektedir. Zamanımıza ulaşan ve bilinen ilk muhasebe kitabı 1307 yılında Felek-âlây-ı Tebrizî tarafından yazılan Sa'âdetnâme adlı eser, Batıda muhasebe biliminin kurucusu kabul edilen Pacioli'nin eserinden 187 yıl önce yazılmıştır.

Pacioli'nin eserinden önce de Batıda bir muhasebe kültürü olduğu kuşkusuzdur. Bu kültür Yakın ve Orta Doğu'da gelişmeye başlayan muhasebe kültüründen etkilenmiştir. Hatta doğu ve batı ülkeleri arasındaki ticarî ilişkiler kanalı ile bu kültürün batıya akmış olması ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir. Çünkü, Fransa'da ve İngiltere'de gelir-gider listelerinin 14. yüzyılda yapıldığı, Fransa'da vilayet bütçelerinin genel bütçeye 16. yüzyılın ilk yarısında eklendiği, Prusya'da ise ancak 17. yüzyıl sonlarında

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 3. Baskı, Ankara 1984, s. 214, 215.

⁴ İsmail Otar, "Risâle-i Felekiyye "Kitabu's-Siyâkat" Hakkında", İ.Ü. İşletme Fak. Muhasebe Enstitüsü Dergisi, Yıl 10, sayı 37, Ağustos 1984, s. 10;

bir devlet bütçesi düzenlenebildiği⁵ göz önünde tutulursa, Selçuklular için söylenen “kamu defter içinde mektûbdı”⁶ ifadesinden de anlaşılacağı üzere çok erken tarihlerde gelişme kaydeden muhasebe biliminin batıya etkisinden kesin bir şekilde söz edilebilir

Osmanlıların Yıldırım Bayezid'den itibaren kabul ve tatbik ettiği malî usulleri, Abbasi'lerde (daha sonra İlhanlılar) uygulanan malî usullerden iktibas ettikleri anlaşılmaktadır⁷. Bu etkiyi açıklama noktasında, kuruluş dönemlerinde Anadolu'da, İlhanlı maliyeciler tarafından muhasebe öğretimi amacıyla kaleme alınan bir kısım kitaplar delil olarak gösterilmektedir⁸. İlhanlı etkisi sadece muhasebe amacıyla yazılan ve Osmanlı'nın gelişme dönemlerinde de bizzat kaleme alınan eserler ile sınırlı kalmamış, uygulama alanına da tesir etmiştir. Osmanlı maliyecileri tarafından tutulan defterlerde kullanılan usul ve tekniklerde bu etkilerin izleri görülebilir.

Osmanlı maliyecilerince yazılan ve muhasebe öğretimi için kaleme alınan bu eserlerde muhasebe tekniği açısın-

dan “merdiven yöntemi” adı verilen bir yöntem kullanılmış ve Osmanlı kayıt düzeni de bu yöntemle göre şekillenmiştir⁹.

Siyakatın muhasebe kayıtlarında kullanımına yavaş yavaş son verildiği 19. yüzyılın ikinci yarısı, muhasebe tarihinde çift yanlı kayıt yönteminin Osmanlılarda yaygınlaşmağa başladığı dönemdir. Çift yanlı kayıt yöntemi batı ülkelerinden ve özellikle Fransızca telif edilen eserlerden Türkçe'ye tercüme edilerek gelmiştir. Bu tercüme eserler vasıtasıyla Osmanlılara intikal eden çift yanlı kayıt sistemi siyakat yazısı ile ilişkisi olmadan halkın kullandığı dil ile Türkçeye gelmiş ve yaygınlaşmış ve siyakat yazısı da zaman içerisinde uygulamadan kaldırılmıştır¹⁰.

II. Tereke Muhasebesi

Osmanlı mali idaresi, mümkün olduğunca her türlü mali hareketi kayıt altında tutmayı başarmıştır. Yıllık genel bütçelerden tutun da en küçük bir alım satımı, küçük bir tamirin bütün hesap ayrıntılarını, hatta padişahın kullandığı sabunun günlük ve aylık muhasebesini, bir akşam yemeği

5 Nejat Göyünç; “İmâd es-Serâvî ve Eseri”, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, c. XV, sayı 20, İstanbul 1965, s.86.

6 Ö. L.Barkan, “Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1940-41, c. 2, s.28.

7 Halil İncalcık, “XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar”, Tarih Vesikaları, c.I, sayı 16, Ağustos 1955, s. 128,

8 Köprülüzâde Mehmed Fuat, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul 1931, c. 1, s.

9 Güvemli, Muhasebe Tarihi, İstanbul 1995, c. 1, s. 221 vd.

10 Güvemli, Muhasebe Tarihi, s. 94.

mönüsünün ayrıntılı hesap hülasalarını kaydetmeyi ihmal etmemişlerdir. Türk malî idaresinin memurları, Bağdad'dan Budapeşte'ye kadar geniş bir sahada devlet servetinin her kuruluşunu, köylünün sarımsak öşrüne varıncaya kadar devletin her türlü gelirini ve aynı şekilde her giderini kaydetmişlerdir ¹¹.

İşte bu anlayış içerisinde kalınarak vefat eden kişilerin mal varlıkları da bütün detaylarıyla defterlere kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vefat eden kişilerin çeşitli sebeplerle mal varlıklarının kaydedilmesi sonucu ortaya çıkan Tereke Defterleri Osmanlı muhasebe tekniği çerçevesinde düzenlenmiştir. Tereke, vefat eden kişinin miras bıraktığı parasal değeri ifade eden varlıklar demektir. Vefat eden kişinin mal varlıklarının yazımı mahkemenin görevlendirdiği görevliler tarafından yapılırdı. Miras taksiminin mahkemeye intikali, ya varislerden birinin müracaatı, ya da mahkemenin terekeye müdahale hakkının doğması ile olurdu. Mahkemenin müdahale hakkı ise, varisi olmayan terekeler, küçük çocukların haklarının korunması gereken terekeler ve miriye borcun olduğu terekelerde olurdu.

Tereke Defterleri veya tereke kayıtları, İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde ve muhtelif bölgelerin Şer'îye Sicilleri'nde bulunmaktadır. İstanbul

Şer'îye Sicilleri, İstanbul Müftülüğü bünyesinde muhafaza edilmekte, diğer vilayetlere ait olanları ise Ankara'da Milli Kütüphane'de toplanmıştır. Osmanlı döneminde İstanbul'da tereke taksimine münhasır olarak hususi mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemelerin tuttuğu defterler sadece miras taksimi ve mirastan doğan problemlere eğilmiştir. Diğer vilayetlerdeki tereke kayıtları ise ilgili bölgenin Şer'îye Sicilleri'nin içinde dağınık olarak bulunmaktadır.

III. Defterlerin Önemi

Kassam, tereke veya muhallefat defterleri adı verilen bu defterler, bulunduğu tarihî dönemin birey düzeyinde ekonomik yapısını olduğu kadar sosyal yapıyı aydınlatmada, servet ve servetle direkt ilişkisi bulunan refah düzeyini yansıtmada önemli bir başvuru kaynağıdır.

Bu bağlamda, defterlerdeki verilerin en büyük özelliklerinden biri kişisel servet analizlerine imkân tanınmasıdır. Vefat eden kişinin hayatta iken sahip olduğu bütün menkul ve gayr-i menkul mallar bu defterlere kaydedilirdi. Gerek devlet hazinesine intikal edecek terekelerde, gerekse mirasçılar arasında anlaşmazlık çıkan terekelerde mahkeme tarafından tarafların uzlaştırılması ve hak sahiplerine haklarının iadesinin temini için Osmanlı mahke-

¹¹ Enver MERİÇLİ, "Bibliyografya" (L. Fekete'nin Türk Malî İdaresinde Siyakat Yazısı adlı eserinin tanıtım yazısı), İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 15, sayı 1-4, s. 334.

mesinden bu iş için tahsis edilmiş görevliler, vefat eden kişinin muhtelif menkul ve gayri-menkul mallarını deftere tek tek kaydederek, takdir edilen fiyatları da yazılan malların altlarına kaydederdi. Bütün servet birimlerini tesbit ettikten sonra varsa borç ve vasiyeti, karısına vermekle yükümlü olduğu mehiri, ölenin tehzitekfin masraflarını yapılan hizmet karşılığı alınacak resim ve diğer kesintileri toplam servetten çıkardıktan sonra kalanı mirasçılar arasında paylaştırdı¹²

Fertlerin refah düzeyini yansıtan servetin paylaşımında toplumu oluşturan kişiler arasında aşırı farkların olmaması sosyal refah devletine giden bir yoldur. Osmanlı Devletinde hâkim olan iktisadî, toplumsal ve hukukî düzen gereği, uzun vadede aşırı servet birikimine imkân tanınmamıştır. Zaman zaman vuku bulan müsadere hadiseleri, savaş finansmanına katkıda bulunmak ve vakıf tesis etmek gibi alanlara yapılan harcamalar ile servetin belirli ellerde yoğunlaşarak toplumsal refah seviyesinde aşırı farklılıklar oluşturması önlenmek istenmiştir. Yine vefat eden kişilerin mal varlıklarının miras hukuku çerçevesinde mirasçılara aktarılması da, servetin küçülerek paylaşımını sağlamakta, kaynakların yeniden dağılımına imkân vermektedir. Vefat eden kişinin

toplam servetini yansıtan tereke kayıtlarından söz konusu durum anlaşıl-maktadır.

Osmanlı toplumsal yapısının belirlenmesi aşamasında yapılacak araştırmalarda başvurulacak en önemli ve sağlam kaynaklardan birisini belirttiğimiz bu defterler oluşturmaktadır. Tereke defterleri tereke sahiplerinin medeni halleri, mirasçılarının olup olmadığı, varsa kimlerden teşekkül ettiği, menşeleri ile ilgili bilgiler, meslek, görev ve unvan gibi kişinin toplum içindeki statü ve rolünü tanımlamasına ilişkin verilere sahiptir. Demografik yapının nicelik ve niteliğinin analizine ışık tutan bu verilerle, Osmanlı aile yapısının bir kısım yönleri izah edilebilmektedir. Hukuki zorunluluk dolayısıyla ailelerin nüfusu hakkında güvenilir bilgiler veren bu kayıtlarda, vefat eden kişinin geride bıraktığı servet envanterlerinin sayısına geçilmeden önce görevli memur tarafından tereke sahibinin adı, mesleği ve unvanının belirlenmesi yanında mirasta hakkı olan hak sahipleri de belirtilmektedir. Bir tereke kaydı özellikle eşler, çocuklar ve anne-baba hakkında güvenilir bilgiler verir. Terekeden hak sahiplerinin hakkının paylaşılması miras hukuku esaslarına bağlı olarak yapıldığından, mirasa hak sahibi birinci dereceden kişiler bulunmadığı

¹² Rifa Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810), Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986 ,Ankara 1987 ,s. 129-130,

durumlarda diğ er yakın akrabalar belirtilmektedir. Böylece zaman zaman eş, çocuk, anne ve baba dışında kalan mirasçılar ile ilgili bilgiler de edinmekteyiz.

Tereke defterlerinde sayımı verilen çok zengin eşya kayıtları, bu kaynaklara farklı bir bakış açısını da kazandırmıştır. Özellikle giyim-kuş am ve ev eşyası olmak üzere sahip olunan diğ er eşyaların çeşitliliğ i, sayısı ve değ eri kiş inin veya ailenin sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıttığı kadar, dünya görüşünü ve hayat tarzını da kısmen ortaya koymakta ve on sekizinci yüzyıldan itibaren başlayan sosyal hayat üzerindeki batı etkisinin, Osmanlı insanı üzerindeki yansımalarını ve etkinlik derecesini de bir ölçüde tesbitte kaynaklık etmektedir. Dolayısıyla Osmanlıda sosyal değ işim araştırmalarında en güvenilir tarihi kaynak olma özelliğ ini de korumaktadır ¹³.

Tereke kayıtları, bu saydıklarımız dışında daha bir çok konuya açıklık getiren tarihi veriler sunmaktadır.

IV. Kassamlığ ın İşleyiş i

Tereke muhasebeleri kassam denilen görevlilerin nezaretinde kâtipler tara-

ından düzenlenmiştir. Kassamlık süreci şu şekilde işlemektedir:

Kassam terim olarak, miras davalarında bizzat dava mahalline giderek, gerekli tahkikatı yapıp ihtilâf hakkında bir neticeye vardıktan sonra davayı hükme bağlayan ve ev, tarla, arsa gibi gayr-ı menkulleri varisler arasında taksim eden memura denmektedir. Vefat eden şahısların terekelerini taksim eden memurdur ¹⁴. Kökleri çok eskilere kadar giden bu müessese, Osmanlı Devleti'nde de devam ederek, daha müstakil bir şek il almıştır. Kassamlık, Osmanlı'da ikiye ayrılmıştır. Bunlardan biri askerî sınıf mensubu kiş ilerin miraslarını verese arasında taksime kadıasker adına memur "Askerî Kassam"lardır. Diğ eri ise reayanın (halk) terekesini varisler arasında taksime vilâyet ve sancak kadıları adına memur "Beledî/Şehrî kassam"lardır ¹⁵. Askerî sınıfın terekesini varisler arasında taksim eden, kazaskere mensub kassam-ı askerîler ya her kazada veya bir kaç kazada ayrı ayrı bulunurlardı ¹⁶. İdarî bakımdan Anadolu'dakiler Anadolu kazaskerîne, Rumeli'dekiler de Rumeli kazaskerîne tâbi idiler ¹⁷. Memurietleri müddetince tahsil ettikleri

¹³ Ömer Demirel, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, " Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuş am (XVI-XIX. Yüzyıllar)", Sosyo-Kültürel Değ işme Sürecinde Türk Ailesi , c. 2, s. 706.

¹⁴ Hakkı Uzunçarşılı; Osmanlı Devletinin İlmişkilatı, 3.baskı, Ankara 1988, s. 121;

¹⁵ Kanunname, Bayezit Devlet Kütüphanesi, Velîyüddin Efendi Bölümü, nr.1970, vrk.124b, İ. Ü.Türkçe Yazmalar (İ.Ü.TY)

¹⁶ Uzunçarşılı; İlmiye Teşkilatı , s.121,

¹⁷ "Nimetî Efendi Kanunnâmesi s. 97;

kısmet-i askerîyeyi (miras taksimi dolayısıyla kesilen resim-vergi) o mahallîn kadılığındaki sandıkda saklayarak kazaskerlerin mühürlü mektubları ve fermanlarla gelmiş olan askerî kassam müfettişine veyahut süvari (atlı) kassamları geldiği zaman kadı veya naibler (kadı yardımcıları) tarafından onlara teslim edilirdi¹⁸.

Kassamlar miras taksimine gittiklerinde yanlarında, mirasa konu malları deftere kaydedecek bir de görevli kâtib bulunurdu. Kâtipler mahkemede görevlendirilmek üzere alınırken özenle seçilir, kâtiplikte liyâkatle birlikte yumuşak huylu, emirlere bağlı olup olmadığı gözetilirdi. Miras taksim işinin mahkemeye intikal etmesiyle kassamın görevi başlamış olurdu. Varisler tarafından talep edilmeden cebren miras taksim etmek yasaktı. Mirasın talep sonucu mahkeme kanalıyla yazım ve paylaşımı genel bir prensip idi. Bu nedenle cebren miras paylaşımın kassamların görevlerine son verileceği belirtilmiştir¹⁹. Kassam memuru ve diğer görevliler (kâtib, ehl-i hibre-bilir kişi) terekenin bulunduğu mahalde görevlerini ifa ederlerdi. Kassamın huzurunda terekeyi oluşturan envanterler çeşidine göre kassam defterine yazılırdı. Hazır olan bilirkişi (ehl-i hibre) ve mirasçıların da huzu-

runda piyasa değerini iyi bilen dellâlların takdir ettikleri değerler her eşya ve malın altına yazılırdı. Bu taksim ve değerlendirmenin bir heyet huzurunda yapılması eşyaların kaybını ve bir kısım eşyaların ortaya konmaması için diğer mirasçıların ziyana uğramasını önlediği gibi, ayrıca, mal ve eşyaların fiyatının yüksek tutularak fazla resim alınmasına da mani olmaktadır²⁰. Varisler arasında paylaşılacak terekeler kassam vasıtasıyla yazıldıktan sonra tanzim edilen defterin bir nüshası tereke sahiplerine bırakılırdı²¹.

Satışı gereken terekeler, yine kassamın gözetiminde Bezazistana getirilerek bu gibi malların satışa sunulduğu yerde müzayedeye çıkarılarak değer bahasıyla satılırdı. Tereke eşyasının menzillerde satışı yasaktı. Müzayedeye çıkan malların satışı hemen gerçekleşmeyebilirdi. Özellikle gayr-ı menkul satışları uzun zaman alırdı. Müzayedeye ile satılan mallar bezazistanda görevli tellallar aracılığıyla satılır, bu görevleri karşılığı da belirli bir oranda ücret alırlardı²².

Vefat eden kişinin bilinen bir varisi bulunmuyorsa tayin edilen bir "Mübaşir" vasıtasıyla tereke malları satışa çıkarılırdı²³. Vefat eden kişinin varisleri aynı şehirde bulunmuyorsa

¹⁸ İÜ. TY, nr, 3239, 25a-25b

¹⁹ Kanunname; İ. Ü. TY, nr.1807, vrk.70b.

²⁰ Hüseyin Özdeğer; 1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul, 1988, s. 12.

²¹ KAM ,nr, 3,vrk. 72b.

²² KAM , nr, 5, vrk. 98b.

²³ KAM , nr, 5, vrk.120b.

ölenin terekəsi vefat ettiği bölgenin kassamı tarafından tahrir edilerek mühürlenir ve varisin bulunduğu memlekete gönderilirdi²⁴. Kassam tayin olduğunda, kendi zamanında vuku bulan terekeyi ve tereke ile ilgili davaları kaydetmek için hususî defter tutar ve bu deftere yazardı. Bu sebeple defterlerin başına hangi kassam dönemine âit olduğu genellikle yazılmıştır.

V. Kassamların Tuttuğu Defterlerin Düzenlenme Şekli

Kassamların tanzim ettiği defterlerde genelde şu sıra takip edilmektedir;

1) Vefat eden kişinin tanıtımı: Tereke listelerinin 1. bölümünü teşkil eden kısmında terekenin sahibi tanıtılmaktadır. İlk önce vefat eden şahsın adı, varsa görev ve unvanı da belirtilerek baba adı ile birlikte yazılır. Köle asıllı olanların baba adı "Abdullah" olarak kaydedilir. Mütevef fanın vefat ettiği yer (mahalle, şehir,) belirtilir. Eğer vefat eden şahıs harbde şehid, denizde boğulma, hastanede vefat, maktulen gibi normal ölüm dışında vefat etmiş ise vefat şekli de yazılır. Daha sonra mirasçılara geçilir. Eğer mirasçıları yoksa "bilâ vâris" vefat ettiği Beytülmal Emininin terekeye el koyduğu kaydedilir. En sonda vefat veya terekenin sayımı ve kıymetlendirilmesinin yapılarak defterlere geçirildiği tarih yazılır.

2) Mirasa konu emtianın dökümü:

Terekeyi meydana getiren mal grublarını a) Gayr-ı menkul mallar, b) Menkul mallar olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Gayr-ı menkul mallar, her türlü taşınmazı içine almaktadır. Menkul mallar, tereke listelerinde asıl teferruatlı olarak verilen malları oluşturmaktadır. Nakit, alacak, ticari ve kullanım amaçlı hayvanları ve köleleri de bu kısım içerisinde mütalaa ediyoruz. 17. yüzyıl tereke kayıtlarından tesbit ettiğimiz gayr-ı menkuller şunlardır; Menzil (ev), oda/hücre, Yahudihane, dükkan, fırın, hamam, mahzen, kahvehane, arsa, bahçe, bağ, çiftlik, değirmen, yalı, karlık, han, meyhane, yağhâne, ağıl damı, tarla.

Tereke içerisinde kaydedilen menkul malları şu şekilde tasnif etmek mümkündür; nakit, alacak, ev eşyası, giyecek, ticari mallar, mutfak eşyası, ziynet eşyası ve lüks tüketim malları, kumaş, silah ve silah takımı, at takımı, binek ve yük hayvanı ve diğer büyük ve küçükbaş hayvanlar, alet edevat, müteferrik mallar, yazı malzemesi, kitap, ve gıda maddesi. Tereke listelerinde dikkat çeken emtia grubu içinde kitaplardır. Kitap çoğu terekede bulunmaktadır. Özellikle İstanbul'da sayımı yapılan terekelerin birçoğunda kitap bulunmaktadır. Çünkü, Osmanlı devletine başkentlik yapan İstanbul, siyasi ve iktisadi açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da dünyanın belli başlı merkezlerinden biri olmuştur. Çok sayıda ilim ve kültür merkeziyle yoğun bir entelektüel ortam vücut bulmuştur.

²⁴ KAM , nr, 5,vrk. 135b.

Bu nedenle Osmanlı ulemasının olduğu kadar meslek olarak ilmiye mensubu dışındaki kesim de az çok bu faaliyetlerin içinde bulunmuştur.

Mehmet Efendi²⁵ isminde vefat eden bir şahsın terekesinde yer alan kitaplarının bir kısmını gösteren liste aşağıdadır:

Kitabın İsmi	Cild Adedi	Kitabın Değeri (Akçe)	Kitabın İsmi	Cild Adedi	Kitabın Değeri (Akçe)
Hâşiye-i İ'sâm		150	Şerh-i akâid-i Adudiye	1	30
İslâh-ı İzah	1	400	Usul-ı Perdevi		150
Hâşiye-i Metâli		30	Kitâb min ilmi'l-kırâet Farisi		40
Hâşiye-i miftah li-Musannifek		200	Tasdikât		30
Hulâsatu'l- Fenarî	1	800	Rub' kıt'a mine'l-Keşşaf		200
Risale-i Aliye li-Hüseyn (va'az)		240	Tefsir-i Mağribî		40
Şerh-i mesâbih ferâid		600	Mükemmel Hidâye	1	1200
Telvîh		400	İbn-i Melek li'l-vikâye	1	600
Sekkâki		70	Mecmu'a	1	50
Tefsir-i Kâdı	1	300	Metn-i Ferâiz	1	30
Cami'u'l-fusuleyn		400	. . . . Mecmua		30
Hasan Çelebi li şerhi'l-mevâkif		400	Mufassal		100
Tavzih		400	. . . . .		200
Metn-i miftâh		70	Risale-i Molla Lutfi ve ba'zı resâil		60
Divân-ı Hâfız		150	Sa'deddin lil miftah		150
Eczâ-ı Imadkaşı		50	Hidâye bâ cild-i siyah	2	800
Hâşiye-i metâli'		50	Molla zade		40
Şerh-i Ahsekîf	1	80	Kıt'a mine't-tefsir	1	100
Mu'arreibül-Luga		600	Kaside-i Bürde		50
Mutavvel		400	Hâşiye-i Celâl		40
Mugni'l-Lebib		600	Şerh-i Muhtasar	1	140
Dürer- Gurer		1200	Mınhu li Seyyid		20
Kıt'a mine'n-Nihâye		200	Kastalanî	1	70
Mirkâtu'l-Lugat		150	Kitâb min ilmül-ahâdis		40
Şerh-i mesâbih		300	Tehâfut	1	40

²⁵ KAM, 1/22-b

3) Borç, masraf vb. gider, kalemlerinin dökümü: Bu bölümde vefat eden şahsın varsa borçları tek tek ve kime ne kadar olduğu yazılır. Terekenin taksim edilmesiyle birlikte doğan resim ve masraflar kaydedilir. Tereke, İstanbul'a uzak yerden gelmiş ise nakliye masrafları belirtilir. Karısına mehir borcu, 1/3'ü geçmeyen vasiyetler, techiz ve tekfin için yapılan harcamalar yazılır. Vefat eden kişi üzerinde vakfa âit bir alacak veya mal bulunuyorsa "cümleden mukaddem" olması itibariyle öncelikle tahsil ve kabz edilirdi ²⁶.

Vefat eden kişinin geride bıraktığı mallar üzerinden zorunlu olarak yapılan harcamalar; kişinin sağlığında iken bulunduğu tasarruflar ile birlikte vefatıyla ortaya çıkan bazı hakların ve görevlerin yerine getirilmesi için yapılmaktadır. Tereke üzerinden yapılan harcamalarda vefat edenin gömülme masrafı denilen techiz ve tekfin için yapılan harcamalar öncelik taşır. Tereke sahibi borçlu olarak vefat etmiş ise bu borçlar; terekenin hak sahiplerine paylaştırılmasından önce tereke toplamından çıkarılır. Eşlerine mehir borcu olan erkeklerin bu borcu da terekelerinden tahsil edilir. Vefat eden kadın ise mehir alacak olarak kaydedilir. Mehir, erkeğin evlenirken kadına verdiği veya ileride ödemek üzere taahhüd ettiği para veya emtia cinsinden değer ifade eden şeydir.

Borçlar terekenin tamamından fazla ise bütün tereke alacaklılara bırakılır. Tereke sahibinin hayatta iken yaptığı vasiyetler tereke yekununun 1/3'ünü geçmeyecek tarzda yerine getirilir.

Tereke sayımında hizmeti geçen resmi görevlilere, görevlerine uygun olarak bir kısım ödenti de terekeden sağlanmaktadır. Devletin tereke taksimi dolayısıyla belirlediği vergiler de tereke toplamına göre alınmaktadır. Terekenin satılarak elde edilen paranın hak sahiplerine paylaştırılması söz konusu ise, satım işinde görevli olan dellallara/münadilere, muhamminlere (tereke mallarına kıymet takdir edenler), tereke mallarını satışın yapıldığı mevkie taşınmasında emeği geçenlere yapılan ödentiler, terekenin satıldığı yere ödenen kira bedelleri, satılacak terekede tartımı yapılacak emtia var ise bunların tartımı için verilen ücretler, tereke İstanbul dışında olup da İstanbul'a getirilmesi gerekiyorsa nakil için yapılan harcamalar, terekenin sayımında, satışında ve nakliyesinde emeği geçen görevlilerin yeme içme masrafları da terekeden tahsil edilir.

Terekenin taksimi dolayısıyla meydana gelen resim ve masraflardan bazıları şunlardır; "Resm-i kısmet, Kassamiye, Kâtibiye, Dellâliye, Hammaliye, Muhamminiye, Didebâniye, İhzariye, Müjdeganiye, Ücret-i kadem, Techiz-tekfin, Kira-yı dükkân, Kira-yı mahzen, Ta'amiye, v.b. "Gider kalemler

²⁶ KAM , nr, 19, vrk.1a.

lerini oluşturan bu kısmın ne kadar tuttuğu hesaplanarak asıl tereke yekûnundan çıkarılır. Mirasçılara veya beytûmala kalacak meblağ belli olur. Bazen gider kalemlerinin tereke yekûnunu geçtiği olmaktadır. Şahsın tereke sinden çok borcu varsa bu durumda tereke yekûnu borçlulara "guremâ tarıkı" denilen bir nisbî dağıtım ile taksim edilir.

4) Varislere veya beytûmala kalan miktarın tespiti: Son bölümde gider kalemlerinden geriye bir şey kalmışsa bu "sahhu'l-baki" olarak kaydedilir. Kalanı oluşturan bu kısım, mirasçıların belli ölçüler içerisinde paylaşacakları veya beytûmala kalacak meblağdır.

KAYNAKÇA

Barkan,Ö. L.: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1940-41.

Barthold: İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c.I İstanbul 1931.

Belen, M.:Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler, çev; M. Ziya, İstanbul 1931.

Demirel, Ömer; Tuş, Muhittin; Gürbüz, Adnan: Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar), Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi

Güvemli, Oktay: Türk Devletleri Muhasabe Tarihi, Osmanlı İmparatorluğuna Kadar, İstanbul 1995.

Güvemli, Oktay: Muhasebe Tarihi, İstanbul 1995.

İnalcık, Halil: XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar, Tarih Vesikaları, c.I, sayı 16, Ağustos 1955.

Meriçli, Enver: Bibliyografya" (L. Fekete'nin Türk Malî İdaresinde Siyakat Yazısı adlı eserinin tanıtım yazısı), İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 15, sayı 1-4.

Nejat Göyünç; "İmâd es-Serâvî ve Eseri", İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, c. XV, sayı 20, İstanbul 1965.

Özdeğer, Hüseyin: 1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul, 1988.

Özdemir, Rifat: Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810), Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 3. Baskı, Ankara 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, 3.baskı, Ankara 1988.

Kayseri Şeriye sicili , nr.88.

B. O. A, İbnü'l-Emin-Muhallefat , No 72.